

De maakbare herinnering

De ontwikkeling van mythen uit de Nederlandse Opstand

Julie Flesseman 3136574, September 2010

Begeleider: Dhr. prof. dr. E. Jonker,

Scriptie Herinneringscultuur, Master Geschiedenis van Politiek en Cultuur

Inhoudsopgave	
Inleiding	3
Heldenverhalen uit de Opstandsjaren	4
De maakbaarheid van herinneringen	5
1. Herinneringscultuur	6
Vormen van herinneringen	6
Identiteit	7
De Tweede Wereldoorlog als breuk	8
2. Opstand in de Nederlanden	9
Haarlem, Alkmaar en Utrecht tijdens de Opstand	9
De Nederlandse heldinnen	10
3. Kenau Simonsdochter Hasselaer. De heldin van Haarlem	12
De mythe	12
Communicatieve fase	12
Kenau als culturele herinnering	13
Kenau's ontwikkeling in de literatuur	14
Politieke propaganda	15
Debunking	16
De Tweede Wereldoorlog als breuk	17
Een icoon om nooit te vergeten	17
4. Trijn Rembrands. Van Alkmaar begint de victorie	18
De mythe	18
Communicatieve fase	18
Trijn Rembrands als culturele herinnering	18
Ontzetvieringen in Alkmaar	19
De Tweede Wereldoorlog als breuk	20
Een twijfelachtige mythe	20
5. Trijn van Leemput. De parel der heldinnen	21
De mythe	21
Communicatieve fase	21
Trijn van Leemput als culturele herinnering	21
Trijns ontwikkeling in de literatuur	22
De Tweede Wereldoorlog als breuk	23
Utrecht's trots	23
Conclusie	24
Een vergelijkbare ontwikkeling	24
De maakbare herinnering	25
Literatuur	26
Bijlagen	29

Inleiding

‘Een echte Kenau’, deze uitdrukking verwijst naar de Haarlemse heldin Kenau tijdens de Tachtigjarige oorlog. De zestiende eeuw staat, mede dankzij de Opstand tegen de Spanjaarden, ook wel bekend als de ‘heroïsche’ eeuw. Deze eeuw heeft een eindeloze hoeveelheid uitdrukkingen en heldenverhalen over de Nederlandse bevolking voortgebracht. Ondanks het feit dat Nederland in vergelijking met andere landen relatief weinig heldenverhalen kent, geniet Kenau als heldin en als bron voor uitdrukkingen een nationale faam. Zij verwijst naar ons Opstandsverleden en staat centraal in zowel de Haarlemse als in de nationale herinneringscultuur.

Het concept ‘herinneringscultuur’ maakt deel uit van een nieuw onderzoeksveld dat zich concentreert op het culturele belang en de ontwikkeling van herinnering. De interdisciplinaire interesse voor deze herinneringscultuur is een recent fenomeen. Zowel de psychologische, historische, politieke, antropologische en culturele wetenschappen hielden zich vanaf de late jaren 1980 intensief bezig met onderzoek naar het gebruik en het misbruik van herinnering.

De Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) is onderleiding van Judith Pollmann op 1 september 2008 van start gegaan met een onderzoek naar de verwerking en de herinneringscultuur van de Nederlandse Opstand. Judith Pollmann werkt sinds 2005 bij de sectie vaderlandse geschiedenis van het Leidse Instituut voor Geschiedenis, en werd in 2007 benoemd tot bijzonder hoogleraar in de geschiedenis en cultuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Het NWO VICI-project *Tales of the Revolt. Memory, oblivion and identity in the Low Countries, 1566-1700*, doet vijf jaar lang onderzoek naar het beeld van het oorlogsverleden, en naar de persoonlijke en collectieve herinneringen aan de Opstand. Volgens Pollmann is de verwerking van het oorlogsverleden in de Gouden Eeuw nooit systematisch onderzocht. Er bestaan meerdere studies naar contemporaine bronnen, maar de maatschappelijke impact van deze bronnen is onbekend.

Het zijn de mythische verhalen en figuren die het continu veranderende herinneringsproces rond de Nederlandse Opstand overleefden. De ontwikkeling van het beeld en de functie van mythen uit de Opstand staat in dit onderzoek centraal. Een mythe is een constructie om een bepaald verhaal (met een bepaalde boodschap) in de herinnering van een collectief levend te houden. Deze herinnering wordt op alle niveaus, individueel, sociaal, cultureel en politiek, gevormd. Niet alleen herinneringen zijn aan veranderingen onderhevig, ook de reputatie van historische en mythische figuren is vaak dynamisch. Het beeldvormingsproces is afhankelijk van de maatschappelijke ontwikkelingen die invloed hebben op de symboliek en de mythevorming. Volgens de Franse socioloog Jean Peneff kunnen historische figuren tot een positieve of een negatieve mythe getransformeerd worden. Bij positieve mythevorming is sprake van bewondering en idealisatie, terwijl negatieve mythevorming tot stand komt door afgunst en demonisering.

Het is opvallend dat met name vrouwen vaak het slachtoffer worden van negatieve mythevorming en dat hun beeldvorming en herinnering door de eeuwen heen sterk veranderlijk is.¹ De Britse historici Raphael Samuel en Paul Thompson verklaren de moeizame reputatie van vrouwen in de geschiedenis doordat het aantal vrouwelijke heldinnen nog altijd wordt overschaduwed door de enorme hoeveelheid

¹ Jean Peneff, ‘Myths in life stories’, in *The myths we live by*, red Raphael Samuel en Paul Thompson (Londen 1990) 38-40.

aan mannelijke helden. Bovendien is het voor een vrouwelijke heldin niet genoeg om heldhaftig te zijn. Behalve moedig dient de vrouw deugdzaam, zedelijk en als rechtschapen burger te boek te staan.²

Heldenverhalen uit de Opstandsjaren

Heldenverhalen ontwikkelden zich in de zestiende en zeventiende eeuw vooral op lokaal niveau. De koppeling van herinneringen aan verhalen, die vaak werden doorverteld, maakte dat de herinneringen langer meegingen. De herinneringen aan de Opstand werden met name binnen familieverbanden levend gehouden. De verhalen en anekdotes werden doorgaans mondeling doorgegeven in een periode van 80-100 jaar, in een cyclus van ongeveer drie generaties.

Halverwege de zeventiende eeuw werden steeds meer herinneringen vastgelegd en ontstond er de behoefte om het oorlogsverleden te dramatiseren en te personaliseren. Oude en nieuwe helden uit de Opstandsjaren kregen in de publieke herinnering en in toneelstukken een steeds grotere rol.³ Steden namen maatregelen om de herinnering levend te houden en maakten daarbij gebruik van symbolen en instituties. Jaarlijkse herdenkingsdagen, schilderijen en inscripties op stadhuizen en poorten memoreerden de stedelijke heldendaden en krijgsverrichtingen. Daarentegen ontbrak het op het nationale vlak aan herdenkingsdagen en monumenten. De publieke herinnering werd niet gevoed door overheden of massamedia maar door lokale acties en de levendige pamfletcultuur van de zeventiende eeuw. In de pamfletten werden de Opstandsjaren als een bloedige strijd van ‘vrijheid’ tegen ‘slavernij’ en ‘tirannie’ in de herinnering geroepen.⁴

Naarmate de jaren, na afloop van de Opstand, verstreken werd het kennelijk aantrekkelijker om individuele oorlogsverhalen te presenteren als een soort venster op het verleden. De helden en heldinnen uit de verhalen maakten een ontwikkeling door waarin ze steeds meer afstand kregen van de historische feiten en een meer symbolische waarde toebedeeld kregen. In de achttiende eeuw versnelde dit proces zich. De culturele herinnering kreeg een meer homogeen en identiteitsbepalend karakter. De politieke invloed op herinneringen nam ook toe, grote groeperingen, naties, staten en kerken ‘do not have a memory, they make one’.⁵ Herinneringen aan de Opstand deden dienst als kapstok voor verschillende boodschappen. Zowel in de patriotentijd als tijdens het koninkrijk werden nieuwe noties van het vaderland en het Nederlandschap steeds weer ingekaderd in het grote verhaal van de strijd tegen de Spaanse tirannie.⁶ Uiteindelijk zorgde de Tweede Wereldoorlog voor een crisis in de herinneringscultuur van de Nederlandse Opstand. Na de Holocaust ontstonden er problemen met de nationale, collectieve én individuele herinneringen. Was het nog wel noodzakelijk of verantwoord om de strijd tegen de Spanjaarden te herdenken na de gruwelijkheden die veel korter geleden hadden plaatsgevonden?

² Raphael Samuel en Paul Thompson, ‘Introduction’ in *The myths we live by*, red. Raphael Samuel en Paul Thompson (Londen 1990) 17.

³ Judith Pollmann, *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw*. Oratie van de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op het gebied van de Geschiedenis en Cultuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden aan de Universiteit Leiden (Universiteit Leiden vrijdag 27 juni 2008) 13.

⁴ Marijke Meijer Drees en Els Stronks, *Wat wonders, wat nieuws! De zeventiende eeuw in pamfletten* (Amsterdam – Polak & Van Gennep 2002) 104.

⁵ They make one for themselves with the aid of memorial signs such as symbols, texts, images, rites, ceremonies, places and monuments. A. Assmann, ‘Memory, individual and collective’, 211.

⁶ Pollmann, *Het oorlogsverleden* 13.

De maakbaarheid van herinneringen

Het zijn de mythische verhalen en figuren die het continu veranderende herinneringsproces overleefden (zij het met een andere betekenis). Deze mythen hebben in ruim vier eeuwen een enorme ontwikkeling doorgemaakt. Op welke wijze veranderden het beeld en de functie van de mythen door de eeuwen heen? Is er bij een vergelijking tussen verschillende mythen een zelfde verloop te constateren? En is daar uit op te maken dat een herinneringscultuur maakbaar is?

Aan de hand van de herinneringscultuur van drie Nederlandse heldinnen uit de Opstandsjaren tracht ik deze vragen te beantwoorden. De drie Nederlandse heldinnen zijn gekozen omdat hun reputatie en representatie door de eeuwen heen regelmatig aan verandering onderhevig zijn geweest. Kenau Simonsdochter Hasselaer, Trijn Rembrands en Trijn van Leemput zijn drie opmerkelijke vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis die hun bekendheid te danken hebben aan de mythische moed en daadkracht die zij tijdens de Nederlandse Opstand zouden hebben laten zien. Kenau geniet een nationale faam, terwijl Trijn van Leemputte slechts in Utrecht lokale bekendheid geniet. De derde heldin, Trijn Rembrands, heeft een omstreden reputatie. De Alkmaarse heldin zou bedacht zijn om het Opstandsverleden van de stad eer aan te doen. De vergelijking tussen de drie heldinnen zal ik doen aan de hand van de rollen en hoedanigheid die zij in romans en toneelstukken aangemeten kregen, hun weergave in de kunst, het proces van ontwikkeling en 'debunking' van de mythe en de invloed van de Tweede Wereldoorlog op het voortbestaan van de mythe en de herinnering.

In het eerste hoofdstuk zal ik aandacht besteden aan de opkomst en de problematiek van herinneringscultuur, de verschillende vormen en fasen van herinneringen en de effecten van de Holocaust. In het tweede hoofdstuk wordt het kader geschetst waarin de heldinnen opereerden, te weten de Nederlandse Opstand. In het derde, vierde en vijfde hoofdstuk worden achtereenvolgens de drie heldinnen besproken met de nadruk op Kenau Simonsdochter Hasselaer in hoofdstuk drie, omdat zij het diepst in het culturele erfgoed van Nederland verankerd is. Waarom de mythe van Kenau het tot nationale herinnering heeft geschopt, en de anderen niet, hoop ik te kunnen beantwoorden. Tenslotte zal ik mijn conclusies trekken ten aanzien van de ontwikkeling, de maakbaarheid en de functie van mythen binnen herinneringscultuur.

1. Herinneringscultuur

Herinnering en herinneringscultuur raakten vanaf het einde van de negentiende eeuw in de belangstelling. Één van de historici die zich hierin specialiseerde en internationale bekendheid verwierf is Jay Winter. Winter duidt deze opleving in interesse in de herinneringscultuur aan als de *memory boom*. Deze *memory boom* beweegt zich voort in verschillende golven. De eerste golf, eind negentiende eeuw en begin twintigste eeuw, richtte zich vooral op het inzetten van het geheugen als vormgever van de nationale identiteit. Bij de tweede golf in de jaren 1960 en 1970 kwam de nadruk te liggen op de rol van getuigen en het omgaan met de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog.⁷

De Nederlandse historica Judith Pollmann wijst als aartsvaderen van de herinneringscultuur twee denkers uit het interbellum aan, de Britse psycholoog Frederick Barlett en de Franse socioloog Maurice Halbwachs. De meeste herinneringsonderzoekers herleiden hun gedachtegoed tot deze twee wetenschappers. Barlett kwam in 1932 tot het inzicht dat de herinneringen, die ons geheugen produceert, in de praktijk voortdurend veranderen. Herinneringen worden in grote mate beïnvloed en aangevuld met gevoelens, kennis en beelden van na de gebeurtenis zelf. Bovendien speelt sociale interactie altijd een grote rol. Dit sociale aspect wordt ook benadrukt door Maurice Halbwachs. Deze socioloog introduceerde in de jaren dertig het begrip ‘collectief geheugen’. Dit houdt in dat een puur individuele herinnering niet bestaat, herinneringen worden altijd beïnvloed door onze sociale omgeving. Herinneringen aan een gedeeld verleden helpen om groepen te verbinden, maar zijn tegelijkertijd ook het product van een groepsproces.⁸

Vormen van herinneringen

Herinneringen bestaan in veel verschillende soorten en maten. De Duitse geschiedfilosofe Aleida Assmann onderscheidt drie verschillende vormen van herinneringen. Volgens de Duitse filosofe is een puur individuele herinnering onmogelijk. Herinneringen worden altijd gekleurd door sociale interactie. Herinneren is vertalen, en met deze vertaalslag gaan vervormingen en vertroebelingen gepaard. Assmann maakt een onderscheid tussen sociale, culturele en politieke herinneringen. *Sociale herinneringen* omvatten gemiddeld drie generaties en zijn afhankelijk van externe omstandigheden en daardoor instabiel en informeel. Wanneer deze individuele en sociale herinneringen worden opgetekend nemen zij de vorm aan van een cultuurproduct. Dit ‘product’ bevat een duurzamere maar beperktere *culturele herinnering*. Assmann maakt vervolgens een onderscheid tussen het culturele archief (*Speichergedächtnis*) en het functionele culturele geheugen (*Funktionsgedächtnis*) in de vorm van een canon. In het culturele archief wordt een deel van de historische herinneringen na een selectieprocedure opgeslagen. Het functionele geheugen is vergelijkbaar met wat de Britse filosoof Michael Oakeshott aanduidt als de *practical past* en komt tot uiting in een, in hoge mate selectieve en op basis van uitsluiting vastgestelde, politieke of historische canon.⁹ Ten slotte is er het *politieke geheugen*, dit geheugen omvat de officiële en formeel vastgelegde herinnering. Deze vorm is volgens Assmann noodzakelijk maar houdt ook gevaren in, omdat deze de identiteit,

⁷ Jay Winter, *Remembering War* (New Haven 2006).

⁸ Pollmann verwijst naar Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la memoire* (Parijs 1925); Frederic C. Barlett, *Remembering. A study in experimental and social psychology* (Cambridge 1932).

⁹ Michael Oakeshott, *On history and other essays* (Oxford: Basil Blackwell, 1983) 34-35.

van bovenaf, vastlegt en mensen zowel verbindt als uitsluit.

Haar echtgenoot, de Duitse egyptoloog Jan Assmann erkent deze verschillende vormen maar gaat uit van twee verschillende fasen. Jan Assmann onderscheidt een fase van communicatieve herinneringen, de mondelinge overdracht van herinneringen door een aantal generaties, en een fase van een meer gestolde en vastgelegde monumentale culturele herinnering.¹⁰ De herinneringen aan de Opstand ontwikkelden zich volgens de vormen en fasen zoals beschreven door Aleida en Jan Assmann. De individuele en sociale herinneringen aan de Opstand werden generaties lang mondeling doorgegeven en vervolgens halverwege de zeventiende eeuw opgetekend. Hiermee ging de fase van communicatieve herinneringen langzaam over in een fase van culturele herinneringen. De belangstelling voor de heldenverhalen was enerzijds een symptoom van de aanhoudende vitaliteit van de communicatieve herinnering aan de Opstand, maar wijst er anderzijds ook op dat de mondelinge cultuur aan het verdwijnen was. Vooral voor de nakomelingen van slachtoffers en ballingen waren de herinneringen aan de Opstand van groot belang, onder andere voor het bepalen van een eigen identiteit.¹¹

Identiteit

Herinnering en identiteit zijn sterk aan elkaar verbonden. Historische herinneringen zorgen ervoor dat gebeurtenissen en figuren niet verloren gaan en verschaffen de legitimatie en identiteit van een groep in het heden. Maar nationale herinneringen en identiteiten groeien niet organisch uit het gemeenschappelijke verleden. De Amerikaanse antropoloog en politicoloog Benedict Anderson definieert in zijn *Imagined communities* de natie als een imaginaire politieke gemeenschap. Anderson is binnen het nationalismedebat van grote invloed geweest, omdat hij aan het nationaal bewustzijn een psychologische component toevoegde. De ingebeelde gemeenschap kan door zijn plaats binnen de geschiedenis mensen aanspreken en het gevoel geven tot een bepaalde natie en groep te behoren. Het beeld van de gefabriceerde natie is populair binnen de historiografie.

Mythevorming speelt bij de uitvinding van de natiestaat en de creatie van een collectieve herinnering een belangrijke rol. Dit wordt ook benadrukt door de Britse historici Margaret Macmillan in *The uses and abuses of history* en Eric Hobsbawm met de *invention of tradition*. Hobsbawm constateerde dat met name in de context van het nationalisme, tradities werden gecreëerd die diende als historische legitimatie en om de sociale cohesie te versterken.¹² Het inzetten en creëren van (nationale) mythen is een duidelijke illustratie van de maakbaarheid van het verleden. Zo was de Nederlandse Opstand geen oorlog van rechtschapen Nederlanders tegen wraakzuchtige Spanjaarden maar toch stond hij in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw wel zo bekend. Met de woorden van historicus Henk van Nierop: ‘het was niet de heroïsche nationale vrijheidsstrijd die negentiende-eeuwse historici erin hebben willen zien, maar een ordinaire smerige oorlog, en voor de meeste

¹⁰ Jan Assmann, ‘Communicative and cultural memory’, in *Cultural memory studies*, red. Astrid Erll en Ansgar Nunning (Berlijn 2008) 109-118. Schematische weergave; zie bijlage I.

¹¹ Pollmann, *Het oorlogsverleden*, 13.

¹² Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 1991). Eric Hobsbawm en Terence Ranger, *The invention of tradition* (Cambridge 1983). Margaret MacMillan, *The uses and abuses of history* (Londen 2009).

mensen was het dan ook niet de vraag hoe hem te winnen, maar hoe hem te overleven'.¹³

De Tweede Wereldoorlog als breuk

Na de Tweede Wereldoorlog ontstonden er problemen met de nationale, collectieve én individuele herinneringen. De Holocaust was een te heftige emotionele herinnering die vooral de eerste generatie maar moeilijk een plek kon geven. Aleida Assmann behandelt dit generatievraagstuk in Duitsland na de Tweede Wereldoorlog. Zij concludeert dat de eerste generatie niet kon rouwen en dat dit proces pas bij de tweede en derde generatie plaats vond. Vanuit de politiek blijft men in grote mate de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog herdenken, maar Assmann vreest voor de verstening en onaantastbaarheid van deze herdenkingen. Na 1945 ontstond er immers een nieuw soort slachtoffer, het zinloze slachtoffer. Vóór de verschrikkingen van de Holocaust werd aan de slachtoffers achteraf vaak een heroïsche status toegekend. De verhalen over 'de verloren veldslag' waaraan naderhand het nut, de zingeving, de moed en de opoffering van de vaderlandse strijders werden toegeschreven hadden positieve effecten op de verwerking en op de collectieve herinnering. Maar het zinloze, weerloze en passieve slachtoffer van de Holocaust kon geen genoegdoening verwerven.

De herinnering aan en de herdenking van de Holocaust heeft de verhoudingen tot het herdenken van andere gebeurtenissen uit het vaderlandse verleden op scherp gezet. Dodenherdenking en de nationale bevrijding overvleugelen onze vaderlandse historie en hebben zo ook de Tachtigjarige Oorlog en de Nederlandse Opstand naar de achtergrond doen verdwijnen. Het herdenken (en vieren) van een eeuwenoude strijd tegen de Spanjaarden leek afbreuk te doen aan het buitengewone leed dat de Shoah aanrichtte. De oudere vaderlandse geschiedenis verdween naar de achtergrond en nam sinds de jaren zeventig nog slechts een marginale plaats in zowel de samenleving als in het curriculum van het onderwijs in.¹⁴ Het *NRC Handelsblad* kaartte deze kwestie aan in relatie met het WK voetbal. Een wedstrijd tegen Duitsland blijft altijd een beladen wedstrijd terwijl bij de finale tegen Spanje het oorlogsverleden of Alva's Bloedraad niet in de herinnering wordt geroepen.

Het laatste decennium is er weer een trend zichtbaar in de interesse in het vaderlandse verleden, herinneringen en heldenverhalen. Discussies over het inzetten van het verleden voor identiteit, burgerschap en sociale cohesie worden ook gevoerd rond de historische canon in Nederland.

¹³ In Els Kloek, *Kenau. De heldhaftige zakenvrouw uit Haarlem (1525-1588)* (Hilversum Verloren, 2001) 12.

¹⁴ Els Kloek, *Verzameld Verleden. Veertig gedenkwaardige momenten en figuren uit de vaderlandse geschiedenis* (Hilversum Verloren 2004) 6.

2. Opstand in de Nederlanden

In de zestiende eeuw was er sprake van een grote verdeeldheid in de Nederlanden. Tussen de gewesten heersten onderling rivaliteit. De Nederlandse steden waren nagenoeg onafhankelijke machtsblokken die sterk vasthielden aan hun middeleeuwse vrijheden en privileges. De steden konden zelfstandig de beslissing nemen aan wiens zijde zij zich zouden voegen, al waren de stedelijke bewoners vaak ook onderling verdeeld. Jan en Annie Romein concludeerden dat veel steden uiteindelijk door geweld bezweken. Troepen van buiten de stad, steunend op een calvinistische minderheid binnen de wallen, liepen de oude stadsbesturen onder de voet en kozen een nieuw bestuur.¹⁵

De Nederlandse Opstand draaide om twee conflicten. Het eerste conflict ging over de verhouding tussen de staat en de steden die grote waarde hechtten aan hun autonomie en privileges. De tweede kwestie betrof de godsdienstpolitiek en de groei van het aantal Calvinisten in de Nederlanden. In de jaren 1560 liepen deze conflicten uit op een crisis in het openbare leven en in het bestuur. De Beeldenstorm, die zich vanuit het zuid-westen richting het noord-oosten verspreidde, en de daarop volgende korte periode van godsdienstvrijheid kwamen de opstandige steden duur te staan. In het jaar 1572 startte Alva een strafexpeditie tegen de steden die vrijwillig hun poorten voor de geuzen hadden geopend. Alva's strafexpeditie stond onder leiding van zijn zoon, Don Frederik. Het geweld en de plunderingen van de troepen aangevoerd door Don Frederik wierpen aanvankelijk hun vruchten af. De steden waren zo geschrokken dat deze zich snel weer loyaal aan de Koning verklaarden. Echter, de agressieve voortzetting van de strafexpeditie met als dieptepunt het bloedbad in Zutphen, en vervolgens in Naarden, had een averechtse uitwerking. Voor de meeste steden werd het nu duidelijk welke partij ze vooral niet binnen hun poorten moesten laten.

Haarlem, Alkmaar en Utrecht tijdens de Opstand

In december 1572 lag Haarlem onder Spaans vuur. Terwijl de burgemeesters van Haarlem in Amsterdam (de hoofdstad bleef trouw aan het wettige gezag in Brussel) met Don Frederik onderhandelden over capitulatie, pleegden de schutterijen in de stad een machtsgreep. Ze sloten de poorten, stelden nieuwe burgemeesters aan en maakten de stad klaar om zich te verdedigen.¹⁶ Het beleg duurde zeven maanden maar mocht niet baten, in juli 1573 gingen de onderhandelingen met de Spanjaarden van start. Op 13 juli capituleerde Haarlem, de stad gaf zich over 'op genade en ongenade'. Haarlem wist plundering af te kopen, maar het grootste deel van de militaire bezetting van de stad werd door de Spanjaarden omgebracht.

De overgave van Haarlem vervulde de inwoners van de stad Alkmaar met grote angst en ook hier was de stedelijke bevolking verdeeld over de keuze voor de 'steun' van, of de geuzenvendels, of de Spaanse troepen. Een minderheid in de stad besloot tot het binnen laten van de geuzen en tot het verdedigen van de stad tegen de Spanjaarden. Op 21 augustus 1573 ging het beleg van start. Na een aantal weken van belegering en omsingeling door de Spaanse troepen werd besloten tot het openen van de sluizen en het doorsteken van de dijken. De omgeving van Alkmaar kwam onder water te staan en de Spaanse soldaten liepen vast in de modder. Het beleg van

¹⁵ Jan en Annie Romein, *De lage landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk* (Amsterdam Em. Querido's uitgeverij: 1973) 227.

¹⁶ Nanning van Foreest, *Kort verhaal van het beleg van Alkmaar. Een ooggetuigenverslag*. Ingeleid door H.F.K. van Nierop, hertaald door M. Joustra (Alkmaar 2000) 7-12.

Alkmaar resulteerde in een ontzet. Dat de Spanjaarden het zo snel opgaven is mede te danken aan de verliezen die de Spanjaarden hadden geleden tijdens het langdurige beleg in Haarlem, en de muiterij onder de Spaanse troepen.¹⁷ Alkmaar was hiermee de eerste stad in de Nederlanden die de Spanjaarden succesvol had weten te weren. Deze eerste overwinning op de Spanjaarden werd gebruikt als propaganda voor de Prins en werd ingezet voor de moraal en de strijd lust in de rest van de Nederlanden.

Drie jaar later sloot ook Utrecht zich aan bij de Opstand na het tekenen van de Pacificatie van Gent, waarin de Staten van Brabant, Vlaanderen, Utrecht en bijna alle andere gewesten beloofden met de Prins van Oranje en de Staten van Holland en Zeeland (deze gewesten hadden zich al eerder onder leiding van de Prins tegen de Spanjaarden gekeerd) om de Spanjaarden uit de Nederlanden te verdrijven. In Utrecht hoopte men op verlossing van het Spaanse garnizoen in de Vredenburg. Het officiële beleg ging 21 december 1576 van start en duurde zeven weken voort. Na deze zeven weken gaf het Spaanse garnizoen in Utrecht zich op eervolle voorwaarden over. Op 11 februari 1577 trokken de Spanjaarden in volle oorlogsuitrusting de stad uit.

De Nederlandse heldinnen

De helden en heldinnen uit de Opstandsjaren waren in eerste instantie vooral voor de desbetreffende stad zelf van belang en deden dienst als boegbeeld. De heldendaden van de eigen stedelijke bevolking werden uitvergroot en geprojecteerd op één of enkele burgers die symbool stonden voor de moed van de hele stad. Ook al werd, zoals in Haarlem, de strijd verloren dan deed dat nog niks af aan de strijd lust van de inwoners. Echter hoe meer steden zich bij de Opstand aansloten des te meer werden de mythische verhalen ook elders ingezet als propaganda voor de vrijheidsstrijd. Omdat het in de zestiende eeuw ontbrak aan eenheid in de Nederlanden beperkte de bekendheid van de mythen zich tot lokale gebieden, van nationale helden was geen sprake.

De cultuurcriticus Conrad Busken Huet besteedde aan het einde van de negentiende eeuw in *Het land van Rembrand* ook aandacht aan vrouwen die belangrijk waren geweest in de zestiende eeuw. Deze vrouwen hadden in de Opstand een heldinnenrol gespeeld maar waren volgens Busken Huet na de eerste jaren van strijd naar de achtergrond verdwenen. Vreemdelingen merkten op ‘dat onze vrouwen en dochters uit de burgerstand zich van hare meer aanzienlijke zusters gunstig onderscheidde.’¹⁸ Uit ooggetuigenverslagen en onderzoek blijkt dat buitenlanders zich in de zestiende eeuw verbaasd hadden over de vrouwen in de Nederlanden. De vrijheid, bazigheid en bedrijvigheid van de vrouwen hier was voor hen een onbekend fenomeen. Dit neemt echter niet weg dat in de Nederlandse gewesten overal de ondergeschiktheid van het vrouwelijke geslacht werd gepredikt en beleden.¹⁹ Over de rol van vrouwen in de zestiende en zeventiende eeuw lopen de opvattingen uiteen. Kunsthistorica Martha Moffitt Peacock reageert in *Saint, Sinners, and Sisters. Gender and Northern Art in Medieval and Early Modern Europe* op de Nederlandse historica Els Kloek. Martha Moffitt Peacock, professor aan de Brigham Young University, stelt dat ‘contrary to what Kloek has suggested, there was not a set valuation of women’s character and roles in the seventeenth-century Dutch Republic. Women challenged

¹⁷ Dr. Gerda H. Kurtz, *Kenu Symonsdochter van Haerlem* (Assen, Van Gorcum & Comp 1956) 12.

¹⁸ Conrad Busken Huet, *Het land van Rembrand. Studien over de Noord Nederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw* (Haarlem 1884) 202.

¹⁹ H.M. Belien, A. Th. Van Deursen en G.J. van Setten, red., *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam, Bert Bakker 1995) 248-249.

absolute patriarchy in both the public and private spheres.²⁰ Met name in de zeventiende eeuw was er in de Nederlandse Republiek sprake van een conflicterend discours over de rol van de vrouw. Zowel in de literatuur als in de kunsten kwam dit discours tot uiting. Johan van Beverwijck's *Van de Uutnemenheit des Vrouwelicken Geslachts* was een lofuiting voor de glorieuze positie van de vrouw. Van Beverwijck bewonderde de heldinnen van de Nederlandse Opstand, zowel Kenau Simonsdochter Hasselaer als Trijn van Leemput prees hij om hun moedige optreden. In reactie op Van Beverwijck publiceerde Daniel Jonctijs's rond 1640 zijn boek *Mannen Opperweerdigheyt Beweerd Tegen de Vrouwelijke Lofredenen van Dr Beverwijck*. In dit werk prees Jonctijs het mannelijke geslacht en uitte hij zijn zorgen over de onrust die Van Beverwijck met zijn werk zou kunnen veroorzaken in de traditionele rolverdeling.

De rol van de vrouw heeft door de eeuwen heen een ontwikkelingsproces doorgemaakt maar heeft altijd moeten schipperen tussen de verschillende normen en waarden die ten aanzien van vrouwen gehanteerd werden. Zo werd enerzijds Kenau's moed en strijd lust geprezen maar anderzijds vond men haar in de negentiende eeuw niet langer een geschikt voorbeeld, vrouwen hoorden niet te vechten. In de loop van de negentiende en twintigste eeuw begonnen historici te twijfelen aan de verhalen over het moedige optreden van vrouwen tijdens de Nederlandse Opstand. Historici deden de verhalen over Kenau, Trijn van Leemput en andere vrouwen af als mythevorming onder andere omdat het bronmateriaal, de pamfletten, prenten en familiechronieken, niet betrouwbaar zouden zijn. De negentiende-eeuwse historici zetten een proces van 'debunking'²¹ in gang waardoor de mythe van Kenau, en soortgelijke verhalen, sindsdien hebben afgedaan. Els Kloek verzet zich tegen dit proces, zij is van mening dat dit inzicht geen recht doet aan de vaderlandse geschiedenis. De vrouwen waren misschien niet zo oranje gezind of vrijheidslievend als zij in de vroegere leerboekjes voor de jeugd werden voorgesteld, maar dit betekent niet dat zij geen sterke beweegredenen hadden om bij te dragen aan de verdediging van stad, huis en haard.²²

²⁰ Martha Moffitt Peacock, 'Domesticity in the public Sphere', in *Saint Sinners, and Sisters. Gender and Northern Art in medieval and Early Modern Europe*, red. Jane L. Carroll en Alison G. Stewart (Ashgate 2003) 56.

²¹ Het wetenschappelijk weerleggen van een theorie of het afbreken van een gevestigde reputatie.

²² Els Kloek. *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam Uitgeverij Balans, 2009) 55.

3. Kenau Simonsdochter Hasselaer. De heldin van Haarlem

De mythe

Kenau Simonsdochter Hasselaer stond bekend om haar heldhaftige optreden tijdens het beleg van Haarlem. Volgens de overlevering zou Kenau als moedige en ‘mannelijke’ vrouw een vendel van driehonderd vrouwen aangevoerd hebben, dat naast de mannen op de wallen vocht voor het behoud van hun stad. Bovendien zou zij hout aan het stadsbestuur geleverd hebben voor de bouw van een van de schepen die op het Haarlemmermeer de stadsverdediging te water voor haar rekening diende te nemen.

Kenau, of Kenu, werd in 1526 geboren. Haar ouders waren beiden afkomstig uit een geslacht van brouwers en behoorden tot de gegoede burgerstand. In 1554 huwde Kenau de scheepsbouwer Nanning Borst, met wie ze drie dochters en een zoon kreeg. Na het overlijden van haar echtgenoot beheerde Kenau de scheepswerf zelf. De zaken gingen goed en Kenau bezat naast haar bedrijf meerdere panden in de stad. Na het beleg verhuisde Kenau naar de provincie Zeeland. Voordat ze in 1578 naar Haarlem terugkeerde heeft ze ook nog kort in Leiden gewoond. In 1588 vertrok ze met één van haar eigen schepen naar Noorwegen om nooit meer terug te keren. Haar dochters vermoedden dat ze door zeerovers van het leven beroofd is. Kenau is 62 jaar oud geworden.

Communicatieve fase

Vanaf het Haarlemse beleg tot halverwege de zeventiende eeuw duurde de communicatieve fase in de herinneringscultuur van Kenau voort. In deze fase werd de herinnering levend gehouden door de dagelijkse communicatie en interactie tussen mensen. Verhalen over de Haarlemse heldin deden zowel binnen als buiten Haarlem de ronde. Kenau stond symbool voor de rechtvaardige strijd die de burgers van Haarlem voerden om hun stad te verdedigen tegen de vijand. De heldenstatus van Kenau werd al vervaardigd en verspreid in het jaar 1573 toen zij genoemd werd in het eerste gedrukte dagverhaal over het beleg van Haarlem. Deze uitgave, getiteld *Historie ende waerachtich verhael van al die dinghen die gheschiet sijn, van dach tot dach, in die lofweerdichste ende vermaerste stadt van Hollandt, Haerlem ghenoeemt, in dien tijt als die van den Hertoge van Alba belegghert was. Verhalenede van den achtsten dach des maents December, des iaerts MDLXXII tot den XVI Februarii anno MDLXXIII* was van de hand van Johannes Arcerius. Zijn verslag van de situatie in Haarlem en zijn omschrijving van Kenau als vrouw van middelbare leeftijd die niet alleen materieel, maar ook fysiek het algemeen belang had gediend, deed in de jaren van de Opstand dienst als propagandamateriaal. In het begin met als doel vrijwilligers te werven die Haarlem wilden steunen, en later als voorbeeld van moed en standvastigheid voor andere steden.²³

Naast het dagverhaal van Arcerius deden Duitse bronnen verslag van een ‘Kenau’ en de moed van de Hollandse vrouw in het algemeen. De verhalen van de Duitse huurlingen verschenen in de *Zeitungen*, sensatiegerichte publicaties betreffende het beleg. Hierin werd regelmatig verslag gedaan van het volhardende gedrag van de Haarlemse vrouwen. Ook de geuzenliederen stonden bol van verwijzingen naar heldhaftige Hollandse vrouwen.²⁴

²³ Kloek, *Kenau*, 53.

²⁴ Zie bijlage II, Geuzenlied uit 1573.

Echter Kenau's reputatie was niet onomstreden, in haar eigen stad was zij eerder berucht dan beroemd. Kenau en haar dochters vormden een ongewoon huishouden. Kenau was een querulant, die in vele rechtszaken betrokken was (altijd als aanklaagster) en bij haar dochters zou geen man zijn leven veilig zijn.²⁵ Met de jaren werd deze negatieve herinnering vervangen door een positieve herinnering. De herinnering raakte ondergeschikt aan de mythe en halverwege de zeventiende eeuw werd Kenau ook in Haarlem als heldin beschouwd.

Kenau als culturele herinnering

Tegen het einde van de zestiende eeuw namen de historici Emanuel van Meteren (1535-1612) en Pieter Cornelis Hooft (1581-1647) Kenau als heldin op in hun historiewerken en vanaf dat moment behoorde de mythe tot het vaste repertoire van de vaderlandse geschiedenis. De culturele herinnering werd vastgelegd in symbolen, instituties en in geschreven werk. Kenau werd in de culturele herinnering van de zeventiende eeuw bejubeld, en haar heldhaftige daden werden steeds zwaarder aangedikt. Niet alleen op literair gebied, maar ook in de kunsten werden Kenau's moed en onverschrokkenheid benadrukt. De schutterij van Haarlem gaf zelfs opdracht tot het maken van een schilderij van de heldin, dat als schouwstuk in de zogenaamde Kenau-kamer kwam te hangen.²⁶

Kenau figureert als hoofdpersoon op vele prenten. Vermoedelijk baseert het grootste deel van alle prenten zich op een oerprent en op het verhaal zoals het aanvankelijk door Arcerius verspreid werd. Een van de oudste prenten over Kenau is een anonieme en ongedateerde ets van Kenau met in haar rechter hand het hoofd van een Spaanse officier. Kenau is op deze prent zwaar bewapend, en de begeleidende Duitse versregels maken een vergelijking tussen de strijdvaardigheid van de Hollandse vrouwen en de amazones die in vroegere tijden hun vijand(en) verjaagden. In de loop van de zeventiende eeuw werden de portretten agressiever en werd Kenau niet alleen gewapend afgebeeld maar ook, zoals op de hierboven genoemde prent, als doder van belangrijke Spanjaarden.

In de loop der tijd werd de mythe steeds rijker. Er deed zelfs een verhaal de ronde waarin Kenau de hoed van het hoofd van de Hertog van Alva heeft geschoten, terwijl Alva zelf nooit bij het beleg aanwezig is geweest. In de zeventiende-eeuwse portretten werd de vergelijking met de Bijbelse heldin Judith getrokken en kreeg Kenau de bijnaam 'de Hollandse Judith'.²⁷ Het is kenmerkend voor de meeste portretten van 'helden' dat de weergave van de werkelijke mens plaats maakt voor een bepaald type met karakteristieke attributen waarop een gehele heldengalerij teruggrijpt. Van Kenau ontwikkelde zich behalve een reeks heldenportretten ook een 'toneeltype'. Zowel op portret als op het toneel werd Kenau overwegend afgebeeld als een zwaarbewapende, autoritaire vrouw met als vaste *attributen* haar lans en zwaard.

²⁵ Kloek, *Kenau*, 68.

²⁶ *Ibidem*, 81.

²⁷ De Joodse heldin Judith verleidde de veldoverste van de Assyrische legers die de Israëlieten in de stad Bethulie belegerden. Die nacht in zijn tent hakt zij, terwijl hij slaapt, zijn hoofd af en redt daarmee haar stad. Judith staat symbool voor vrouwelijke moed en vroomheid en later, via Freud en Klimt, ook voor seksualiteit en als femme fatale.

Kenau heeft haar roem deels te danken aan de bijdrage van haar (verre) familie. Aan de enorme hoeveelheid portretten die er van Kenau vervaardigd zijn en de vele toebehoren die van haar bewaard zijn gebleven is af te leiden dat verwanten van de familie Hasselaer zich al snel lieten voorstaan op hun beroemde voorouder. De familie bewaarde allerlei wapens die Kenau in haar strijd ter handen genomen zou hebben. Rond 1780 beweerde een Rotterdamse burgemeester, en ver familielid, in het bezit te zijn van haar schild. Ook elders in het land kwamen pieken, vlaggen en portretten van Kenau te voorschijn.²⁸ Het mooiste verhaal betreft een trommel die volgens een negentiende-eeuws bijschrift van Kenau zou zijn geweest en door Rembrandt zou zijn gebruikt toen hij de *Nachtwacht* schilderde.²⁹

Kenau's ontwikkeling in de literatuur

Kenau ontwikkelde zich langzaam van mondelinge mythe tot een veelvuldig (in prent en tekst) afgebeelde heldin, en halverwege de zeventiende eeuw was de Haarlemse niet meer uit de literatuur weg te denken. In toneelstukken en romans vertegenwoordigde zij de strijdbare vrouw. De auteur Steven van der Lust had de primeur toen hij in 1660 Kenau als hoofdpersoon opvoerde in een Haarlems treurspel. Hij baseerde zijn stuk op een bestaand treurspel over het beleg van Govert van der Eemd waarin Kenau (nog) niet voorkwam. Van der Lust presenteerde 'zijn' Kenau op een bescheiden wijze, als verbaal strijdlustige heldin.³⁰

In de loop van de achttiende eeuw werd zichtbaar dat men probeerde Kenau te vervrouwelijken. De mythe werd aangepast aan de tijdgeest en aan de heersende opvattingen over de rol van de vrouw. In 1739 werd de rol van Kenau nog neergezet als een oorlogszuchtige amazone, die persoonlijk een einde aan het leven van een Spaanse bevelhebber maakte (in een treurspel van het Haarlemse genootschap 'Liefde Boven Al'). Dertig jaar later, in 1770, werd Kenau als treurende weduwe en moeder opgevoerd in een stuk van Juliana C. de Lannoy. Lannoy zette Kenau neer als een vrouw verscheurd door moederliefde en liefde voor haar vaderland. De schrijfster besloot om één van Kenau's huwbare dochters aan het lot van Ripperda (de bevelhebber van de bezetting) te verbinden om zo een vertederend spel neer te kunnen zetten.³¹ De nadruk op Kenau's fysieke bijdrage aan de strijd verdween langzamerhand naar de achtergrond, andere waarden en karaktertrekken werden aan de Haarlemse heldin toegeschreven. De auteur van het treurspel 'Kenau Hasselaar of de heldin van Haarlem' uit 1880, Adriaan Loosjes, constateerde dat het steeds moeilijker werd om in Kenau zowel 'de fierheid van de heldin en de beminnelewaardigheid van een vrouw te verenigen'.³² Hij schetste Kenau als een dappere doch emotionele en empathische vrouw, die met haar 'vriendinnenstoet' ten strijde trok.

De vrouw diende zich te schikken in de ondergeschikte rol, ingetogen, zorgzaam en zacht hoorde zij te zijn. In de negentiende eeuw behoorde men de strenge normen en waarden van het burgerlijke leven na te leven. Het is dan ook vermoedelijk in deze eeuw dat de naam Kenau zich tot een uitdrukking ontwikkelde. Een 'kenau' was (en is) een potige vrouw, een manwif, een vrouw met haar op de

²⁸ Drees, 'Kenau', 81.

²⁹ Deze trommel is in het bezit van het Rijksmuseum.

³⁰ Marijke Meijer Drees, 'Kenau. De paradox van de strijdbare vrouw', in: *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam, Contact 1995) 50.

³¹ Juliana de Lannoy, *De belegering van Haerlem. Treurspel* (Haarlem 1770) III.

³² A. Loosjes, *Kenau Hasselaar of de heldin van Haarlem: treurspel* (Haarlem 1880) 3.

tanden.³³ Deze uitdrukking roept vaak een negatieve associatie op en is waarschijnlijk het gevolg van negatieve mythevorming. De heldenmoed waar Kenau in de zeventiende eeuw nog veelvuldig voor geroemd was, werd in de negentiende eeuw gezien als onnatuurlijk gedrag. Een vechtende vrouw was geen goed rolmodel voor de jeugd. In afbeeldingen uit de negentiende eeuw werd Kenau voortaan zonder wapens afgebeeld, vechten was een mannentaak.

Politieke propaganda

Ondanks de bezwaren tegen haar roldoorbrekende en aanstootgevende gedrag werd Kenau begin negentiende eeuw opnieuw ingezet als propaganda. De negentiende-eeuwse mannen moesten maar een voorbeeld nemen aan Kenau's strijdlust en vaderlandliefde. Ze moesten naar haar voorbeeld ten strijde trekken tegen de Fransen. De schrijver C. van de Vijver noemde zijn toneelstuk van 1814 dan ook 'Kenau Simons Hasselaer of een blijk van Haarlemsch heldenhart'. In dit stuk werden de Haarlemse mannen opgeroepen om 'allen kenau's te worden'. De mythe van Kenau werd gevormd naar de politieke omstandigheden. Kenau was een naar vrijheid verlangende vrouw en was bereid om in actie te komen om haar doel te bereiken. Wilden de negentiende-eeuwers ook vrij zijn, dan zouden ze (net als Kenau) in actie moeten komen tegen de Franse overheersers. Vrijheid en natiebesef stonden in hoog aanzien in de negentiende eeuw. De strijd tegen de Spanjaarden werd ongenueanceerd in de herinnering geroepen en moest de Nederlandse burgers warm laten lopen voor eenzelfde nationaal bewustzijn. Ook de eerder genoemde auteur Adriaan Loosjes voerde Kenau ten tonele als een rechtschapen vaderlandse heldin, wier moed uit de kiem der vaderlandsliefde was ontsproten.

De mythe kreeg een politieke en nationale lading. Het politieke geheugen, zoals omschreven door Aleida Assmann, is vanboven af, *top down*, vastgelegd en is dwingender en homogener dan andere vormen van herinnering. Kenau's veel geroemde vaderlandsliefde was een constructie om de mythe van de natie te versterken. In de tijd van de Opstand dacht men niet in termen van nationalisme. Het was dan ook pas in de negentiende eeuw dat de mythe van Kenau een nationaal karakter kreeg. Het Nederlandse volk was één volk en mythen uit het vaderlandse verleden werden ingezet om de groepsidentiteit te versterken. De Franse tijd diende uit de collectieve herinnering te verdwijnen en meer glorieuze periodes uit de Nederlandse geschiedenis, zoals de Opstand en de Gouden Eeuw, moesten de basis vormen van de herinnering aan een gemeenschappelijk en glorieus verleden. In het onderwijs werd in deze eeuw een beeld van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) geschetst als een oorlog van de onderdrukte, vrijheidsliebende Nederlanders tegen het 'buitenlandse' bewind van de tirannieke Spaanse koning.

³³ Het is een gebruikelijke aanname dat de uitdrukking 'kenau' uit de negentiende eeuw afkomstig is, maar deze aanname is nooit bewezen en behoeft nader onderzoek. Woordenboeken namen het begrip 'kenau' pas in de loop van de twintigste eeuw op.

Debunking

In het jaar 1854 schonk de textielabrikant Thomas Wilson de stad Haarlem een historiestuk, waarop Kenau Hasselaer en haar ‘gezellinnen’ op de wallen van Haarlem stonden afgebeeld. Dit doek (drie-en-een-half bij vier-en-een-halve meter) behoort tot een van de grootste negentiende-eeuwse historiestukken van Nederland en is geschilderd door J.H. Egenberger en H. Wijnveld jr. De voorstelling op het schilderij was gebaseerd op de roman *Het beleg en de verdediging van Haarlem 1572-1573* van J. van de Capelle (pseudoniem van J.F. Bosdijk). In dit werk trad Kenau op als aanvoerster van een grote groep elitaire en belangrijke vrouwen. Het doek vormde aanvankelijk het hoogtepunt van de Kenau-cultus, en zou ‘als blijvend gedenkteken aan de nagedachtenis en ter vereering der groote daden van [ons] doorluchtig geslacht’ dienst doen.³⁴

Toch liet de kritiek niet lang op zich wachten. Hand in hand met de professionalisering van de geschiedbeoefening in de negentiende eeuw ging men kritischer naar de authenticiteit van deze en andere mythes kijken. De belangrijkste criticus was de Haarlemse arts en oudheidkundige C. Ekama. Bij de driehonderdjarige herdenking van het beleg van Haarlem, in het jaar 1873, publiceerde Ekama zijn uitvoerige studie over het beleg en de rol van Kenau daarin. De toenemende kritiek op de mythe in het algemeen en op het schilderij in het bijzonder ontdeed, tezamen met het veranderen van de tijdgeest en de smaak, het schilderij van zijn aantrekkingskracht. Het schilderij werd weggehaald en verdween uiteindelijk in het depot van het Frans Halsmuseum.³⁵ De reputatie van Kenau was precair geworden en een ontwerp voor een standbeeld van Kenau uit 1871 is nooit uitgevoerd.

In de jaren dertig van de twintigste eeuw deed historica Jane de Jongh nog een poging om de negatieve reputatie van de heldin weg te vlakken maar het mocht niet baten. In 1956 maakte de Haarlemse archivaris Gerda Kurtz definitief een einde aan de heldenstatus van Kenau. Kenau was volgens Kurtz aan ons overgeleverd als een soort onbekende soldaat die de moed van de Haarlemse vrouw moest symboliseren. Het verhaal was gebaseerd op Duitse sensatieverhalen en prenten waarop Kenau zwaarbewapend stond afgebeeld. Kenau en haar vrouwelijke medestanders hadden volgens Kurtz geen militaire bijdrage geleverd aan het verzet van Haarlem. Hooguit hadden de vrouwen van Haarlem mee geholpen aan de versterking van de stadswallen door aarde en hout aan te dragen.

Kurtz prees echter wel de feministische bijdrage van de Kenau-overlevering. Kurtz stelde dat Kenau vanuit een feministisch standpunt bewondering afdwong door ‘haar rustige bewustzijn, dat zij naast de mannen haar taak hebben te vervullen, niet alleen in haar eigen gezin, maar ook in de gemeenschap der Haarlemse burgers.’ En ook historicus Jan Willem Wijn beschouwde de mythe van Kenau als een indirect eerbetoon aan de Haarlemse vrouw die dan wel niet met wapens maar wel door te zorgen en te koken haar bijdrage heeft geleverd aan het beleg. Kenau stond symbool voor de strijdbare vrouw in zowel de strijd voor het vrouwenkiesrecht aan het begin van de twintigste eeuw als tijdens de Hongerwinter in 1944-1945. De kern van de boodschap is ‘niet dat vrouwen gelijk zullen zijn aan mannen, maar dat zij haar taak in de maatschappij op haar manier zullen vervullen naast de mannen’.³⁶

³⁴ Wim Cerutti, *Het stadhuis van Haarlem. Hart van de stad* (Haarlem, Gottmer/Schuyt 2001) 431.

³⁵ Gerda Kurtz tekende in 1956 op dat ‘De tegenwoordige Directeur van het Frans Halsmuseum een dergelijk ‘kunststuk’ te afgrijzelijk acht om in het openbaar ten toon te stellen’.

³⁶ Kurtz, *Kenu Symonsdochter van Haerlem*, 106-107.

De Tweede Wereldoorlog als breuk

Na de Tweede Wereldoorlog verkeerden de mythen en de herinneringscultuur van de Opstand in een crisis. Na 1945 werden de verhalen over de Nederlandse Opstand overschaduwed door de verschrikkingen van de Shoah. Bij de wederopbouw had men geen behoefte aan zestiende-eeuwse heldinnen en Gerda Kurtz had in de jaren na de oorlog de mythe van haar glans ontdaan. Ten tijde van het 750-jarige bestaan van Haarlem (1995) werd Kenau, in de tentoonstelling 'De trots van Haarlem' in het Frans Halsmuseum, afgedaan als een cultfiguur uit de vaderlandse geschiedenis wier authenticiteit door historici met succes was bestreden.³⁷

De afgelopen decennia hebben de herinneringscultuur en het historisch besef, zowel internationaal als nationaal, een inhaalslag gemaakt. Ondanks het proces van ontmythologisering en debunking, dat historica Els Kloek vaststelt bij alle optredens van vrouwen ten tijde van de Opstand, en de crisis na de Holocaust, blijft Kenau een uiting en een symbool van de Haarlemse stedelijke trots. De heldinnen hebben het in de negentiende eeuw zwaar te verduren gehad toen de positivistische historici op zoek gingen naar hard bewijsmateriaal in de bronnen. Volgens Kloek is de grote fout die deze historici maakten het feit dat zij zich niet afvroegen hoe en waarom de verhalen dan toch ooit in de wereld waren gekomen.³⁸

Een icoon om nooit te vergeten

Historica Maria Grever maakt een onderscheid tussen iconen en zinnebeelden. Terwijl iconen kunnen transformeren in zinnebeelden, is het omgekeerde niet mogelijk, al zijn beiden aan veranderingen onderhevig. Kenau Simonsdochter Hasselaer is zowel een icoon als een zinnebeeld. De icoon Kenau staat voor het vrouwelijke verzet en verwijst naar de weduwe uit Haarlem tijdens de Opstand. Rond de negentiende eeuw is Kenau ook het zinnebeeld geworden van de agressieve of, positiever geformuleerd, de assertieve vrouw. Voor de collectieve herinnering zijn iconen belangrijker omdat er door hun verbondenheid met een historische werkelijkheid altijd enige mate van identificatie mogelijk blijft. Zinnebeelden daarentegen representeren een onpersoonlijke realiteit.³⁹ Op het gebied van de publieksgeschiedenis, waarin iconen van belang zijn, worden de heldinnen uit de Opstand de laatste jaren opnieuw ingezet en uitgevonden. De moderne heldinnen worden onder andere gebruikt als stedelijke promotie.

Kenau is verankerd in de Nederlandse taal en cultuur. De mythe is hardnekkig blijven bestaan en maakt al ruim vier eeuwen deel uit van de identiteit van Haarlem, en breder van de (strijdbare) Nederlandse vrouw. De herinneringscultuur is gevormd en meegegroeid met de behoeftes van de tijd. Waar in de zeventiende eeuw het lokale belang voorop stond groeide de mythe in de achttiende en negentiende eeuw uit tot een vorm van nationale (natie) propaganda. Maar ook de ontwikkeling van de vrouw in de samenleving wordt gereflecteerd in de herinneringscultuur van Kenau.

Ondanks het proces van 'debunking' keert ook op het niveau van de professionele geschiedschrijving, met dank aan historici als Kloek en Pollmann, de interesse en het onderzoek naar de aard en de ontwikkeling van de mythen terug.

³⁷ Kloek, *Kenau* 86.

³⁸ www.inghist.nl/Onderzoek/tijding/bijdragen/Bsmit_Kloek/kloek.pdf

³⁹ Maria Grever, 'Volendams meisje als icoon van de nationale identiteit', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* (2004) jrg.117. nr. 2. 207-229, 211.

4. Trijn Rembrandts. Van Alkmaar begint de victorie

De mythe

Trijn Rembrandts wordt ook wel de Alkmaarse Kenau genoemd. Als zestienjarig meisje viel zij op tijdens het beleg van Alkmaar in 1573 omdat zij buitengewone moed vertoonde bij de verdediging van de stad. Ze spoorde haar stadsgenoten aan om zich met man en macht te verzetten tegen de Spanjaarden, en droeg zelf ook haar steentje bij. Het verhaal van de mannelijke moed van Trijn Rembrandts lijkt sterk op het verhaal van Kenau maar is pas later opgetekend en veel minder bekend. Het vermoeden bestaat dat Trijn Rembrandts eigenlijk Catharina Remme heette.

Communicatieve fase

De communicatieve fase van de mythe van Trijn Rembrandts lijkt van een zeer kleinschalige omvang te zijn geweest. De oude verhalen en liederen over het beleg roemen wel de dapperheid van de Alkmaarse vrouwen, maar noemen de naam Rembrandts niet. Haar optreden is voor het eerst vastgelegd in 1661 door Petrus de Lange. ‘De vrouwen waren zo moedig als de mannen, die alles met grote nijverheid aandrogen. Ja, een jonkvrouw van omtrent 16 jaren, Trijn Rembrandts, heeft de anderen een moed onder de ribben gesproken, en als een man naast velen gestreden.’⁴⁰ Maar doordat er van een levendige communicatieve fase in de mythe van Trijn Rembrandts nauwelijks sprake is geweest en haar naam pas laat in de literatuur voorkomt, is haar reputatie al vroeg in twijfel getrokken.

Trijn Rembrandts als culturele herinnering

Omdat Alkmaar de eerste stad was die de Spanjaarden succesvol had weten te verjagen was de lof die de stad toebedeeld werd groot. De vreugde dat de grote dreiging geweken was vierde vooral net na het afslaan van het beleg en daarna pas weer enkele decennia later hoogtij. Kort na het beleg leefde namelijk de angst voor een nieuw beleg, en deze angst was niet geheel irreëel. Trijn Rembrandts figureerde voor het eerst op schrift in 1661 en daarna in *Alkmaar Bitter en Zoet*, dat in 1673 verscheen van de hand van Cornelis Schoon.

Echter halverwege de achttiende eeuw (1747) stelde de Alkmaarse geschiedschrijver Gijsbert Boomkamp dat er voor haar moedige optreden geen bewijs was. Volgens hem was het verhaal het resultaat van de wens van de stad Alkmaar om een heldin te hebben zoals de Haarlemse Kenau.⁴¹ Toch nam haar bekendheid in Alkmaar zelf enorm toe toen het stadsbestuur in datzelfde jaar bij het verbouwen van de schoorsteen in de regentenkamer van het Pesthuis, opdracht gaf haar beeltenis daarop aan te brengen. In dit schoorsteenstuk werd een zestiende-eeuws paneeltje verwerkt waarop een gewapende jonge vrouw stond afgebeeld. Deze afbeelding werd ondersteund door het vers ‘het puik der maagden’, waarin Trijn werd vergeleken met de Bijbelse profetes Debora.⁴²

⁴⁰ Petrus de Lange, *Batavise Romeyn* (Amsterdam 1661) 16. Het boek is in het Regionaal Archief Alkmaar vermist maar wordt genoemd door Els Kloek in *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*.

⁴¹ Gijsbert Boomkamp, *Alkmaer en deszelfs geschiedenis uit de nagelaten papieren van Simon Eikelenberg* (Rotterdam 1747) 271. Genoemd door Els Kloek.

⁴² Kloek, ‘Trijn Rembrandts’, *Digitaal Vrouwenlexicon*.

Ontzetvieringen in Alkmaar

Elk jaar op 8 Oktober vierde de stad Alkmaar het ontzet en de verlossing van de Spanjaarden. Met deze viering wilde de stad een uiting aan hun dankbaarheid aan God en aan hun voorouders geven. Tegen het einde van de achttiende eeuw en het begin van de Franse tijd werd de gemeentelijke ontzetviering op 8 oktober tijdelijk afgeschaft. Deze afschaffing was mede het gevolg van wangedrag en baldadigheid die tijdens de publieke viering door de burgers tegen de overheden werd gepleegd. Na de Franse overheersing leek voor velen een herdenking van de verlossing van de Spanjaarden onwezenlijk en irrelevant.

Echter met oog op het benadrukken van het nationale zelfbewustzijn en de afzetting tegen de Franse ‘onvaderlandse’ periode, keerden schrijvers en politici terug naar het ophemelen van het vaderlandse verleden. De verhalen over het Alkmaarse ontzet en de heldendaden werden in de negentiende-eeuwse proza en poëzie steeds meer aangedikt. Oud-gemeente archivaris van de gemeente Alkmaar, W.A. Fasel constateerde dat aanvankelijk langzaam, maar in de negentiende eeuw in een sneltreinvaart, een soort gestandaardiseerde versie van het beleg ontstond, waarin de mythes en legendes de waarheid grotendeels hebben verdrongen.⁴³ De roman van Jan Krabbendam, die begin negentiende eeuw gepubliceerd werd, is hier een sprekend voorbeeld van. Zijn roman *Catharina Rembrands, of het beleg van Alkmaar* schetst een romantische weergave van het beleg en de heldhaftige rol van Catharina. In de passage waarin de Spanjaarden een overwinning lijken te boeken, treedt Catharina naar voren: ‘Maar snel trad een meisje, met eene gadelooze doodsverachting, voorwaarts, en stiet op den verwaten’ Spanjaard in, die, zonder eenig geluid, roghelend, in zijn bloed ter aarde zeeg. Ijlings had zij het vaandel van den standaard gescheurd, en het met hare tanden van één gereten.’⁴⁴ De inwoners van Alkmaar hervatten hierop vol nieuwe moed de strijd ‘voor vrijheid en voor Willem van Oranje’.

De negentiende-eeuwse literatuur kenmerkte zich door een zwart-wit weergave van de werkelijkheid, het was een strijd van goed tegen kwaad. Ook in het onderwijs was het gebruikelijk om de geschiedenis op deze wijze voor te stellen, en aantrekkelijk te maken door het vertellen van heldenverhalen en gedenkwaardige gebeurtenissen uit de vaderlandse geschiedenis. Naast heldenverhalen bestonden er ook een groot aantal uitspraken om de belangrijkste gebeurtenissen makkelijker te onthouden. ‘Op 1 april verliest Alva zijn bril’, verwijst naar de overwinning van de watergeuzen in Den Briel en ‘van Alkmaar begint de victorie’, benadrukt dat Alkmaar de eerste stad was die zich effectief tegen de Spanjaarden heeft weten te verzetten.

In het jaar 1861 werd het vieren van het Alkmaarse ontzet op 8 oktober weer in alle glorie hervat. Het doel was een algemene en nationale viering. De felheid ten opzichte van de Spanjaarden, met name in de poëzie, was opmerkelijk. Maar het ontbrak nog steeds aan de deelname van de katholieken. De katholieken koesterden namelijk een pijnlijke herinnering aan de periode na het ontzet waarin zij tot tweederangsburgers waren gedegradeerd.

In de vroege twintigste eeuw veranderde het karakter van de ontzetviering en kwam het eerbetoon aan het huis van Oranje op de eerste plaats te staan. Ook de

⁴³ W.A. Fasel, ‘De ontzetviering te Alkmaar in de loop der eeuwen’, in: *Alkmaar ontzet 1573-1973* (Alkmaar 1973) 85-98.

⁴⁴ Jan Krabbendam Rz., *Catharina Rembrands, of het beleg van Haarlem in 1573* (Amsterdam 1835) 228.

katholieken zetten zich meer en meer in bij nationale evenementen. Het einde van de Eerste Wereldoorlog kenmerkte zich door een opleving van het nationale gevoel, en de bezwaren van de katholieken tegen deelname aan dergelijke vieringen waren nu grotendeels verdwenen. De viering ter herdenking van het 350-jarige ontzet werd bijgewoond door koningin Wilhelmina en prins Hendrik. De verbeterde verstandhouding tussen protestanten en katholieken leidde in 1924 tot de opheffing van de bestaande ontzetvereniging, en de oprichting van de nieuwe ‘8 octobervereniging’, waarin sindsdien katholieken en protestanten samenwerken.⁴⁵

De Tweede Wereldoorlog als breuk

De stemming na de Tweede Wereldoorlog was vergelijkbaar met de kentering die na de Franse overheersing plaatsvond. De herdenking en met name de viering van de verlossing van de Spanjaarden leek onwezenlijk en irrelevant. De Duitse inval had een einde gemaakt aan vele illusies betreffende vrijheid en soevereiniteit. Een collectief gevoel van moedeloosheid maakte dat men vraagtekens zette bij het voortbestaan van de ontzetvieringen en heldenverering in Alkmaar, en elders.

Toch ontstond in Alkmaar na verloop van tijd weer een voorzichtige doch zichtbare interesse in de vroegere helden. Het is niet Trijn Rembrands maar wel een andere held uit de tijd van het Alkmaarse beleg voor wie in 1965 een standbeeld werd opgericht. De Nederlandse beeldhouwer Mari Andriessen, de meest gevraagde kunstenaar voor oorlogs- en verzetsmonumenten, maakte een standbeeld van de stadstimmerman Maarten Pietersz. van der Mey die in zijn polsstok een brief van het Alkmaarse stadsbestuur verstopte en bij de geuzenleider Soney wist te bezorgen.

Tegenwoordig wordt de nadruk steeds meer gelegd op vrijheid in het algemeen en de herinneringscultuur van de Opstand wordt verbreedt. Bij de viering van 750 jaar Alkmaar werd de opera *Trijn* opgevoerd. In deze opera werd de nadruk gelegd op verzet en het belang van helden, maar er werden ook andere (hedendaagse) thema's aangesneden zoals respect, racisme en seksueel-grensoverschrijdend gedrag.⁴⁶

Een twijfelachtige mythe

De mythe van Trijn Rembrands is altijd twijfelachtig geweest. Door het ontbreken van een communicatieve fase en een zeer beperkte culturele fase is de mythe alleen in Alkmaar zelf van enig belang geweest. Zowel het verhaal als de ontwikkeling lijken (in kleine schaal) op de mythe van Kenau. Vooral in de negentiende eeuw toen de politiek en de samenleving grote behoefte had aan nationale of lokale helden werd de mythe weer naar voren geschoven.

⁴⁵ Fasel, ‘De ontzetviering te Alkmaar’, 113-149.

⁴⁶ *Trijn. De opera. Een cort verhaal* (alkmaar 2004) [Libretto P. Thoës, muziek W. Boots].

5. Trijn van Leemput. De parel der heldinnen

De mythe

Trijn van Leemput stond lange tijd symbool voor de Utrechtse bevolking die het recht in eigen hand nam en de burcht die onderdrukking en tirannie vertegenwoordigde afbrak. Volgens de legende heeft de hopmansvrouw Catherina van Leemput een groep vrouwen aangevoerd en leiding gegeven aan de sloop van de Vredenburg nadat de Spanjaarden uit Utrecht vertrokken waren. Terwijl de mannen dagelijks over de zaak vergaderde, kwamen de vrouwen onder leiding van Trijn bijeen en begonnen zij aan de sloop van de gevreesde Vredenburg. Met haar houweel zou Trijn van Leemput op 2 mei 1577 de eerste steen uit een van de zware kasteelmuren geslagen hebben.

De Utrechtse heldin heeft meerdere verzetsdaden tegen de Spaanse bezetters gepleegd. Volgens de legende zou ze twee Spanjaarden die haar huis wilden plunderen van de trap hebben gegooid en bedreigd met een keukenmes. Later werden de twee legendes door elkaar gehaald, en verjoeg Catherina persoonlijk de Spanjaarden uit de Vredenburg en gooide ze daar twee Spaanse soldaten van de trap.

Communicatieve fase

Catherina van Leemput werd rond 1530 geboren en trouwde in het jaar 1555 met brouwer Jan Jacob van Leemput. Het bedrijf van Jan van Leemput liep goed en hij bezat meerdere panden in de stad. Ook bestuurlijk speelde hij in Utrecht een belangrijke rol, hij was voorzitter van het Brouwersgilde en hopman van een van de burgervendels. De familie van Leemput behoorde tot de aanzienlijke families van Utrecht, de goede reputatie van Trijn van Leemput was hiermee al gelegd.

De overlevering van Trijn's heldinnenmoed heeft haar oorsprong in de dagboek aantekeningen van Arnold Buchelius (1565-1641). Buchelius tekende op 22 juli 1590 het overlijden van Jan van Leemput op waarbij hij een melding maakte van de moed van zijn (kersverse) weduwe. 'Op 22 juli overleed Johannes Jacobus van Leemput, bierbrouwer, die veel voor het landsbelang deed uit naam van de burgers, en wiens echtgenote, een vrouw met mannelijke moed begaafd, als eerste de hand sloeg aan de afbraak van het kasteel Vredenburg'.⁴⁷ Door de goede reputatie van de Van Leemputters en het grote ongenoegen dat heerste ten aanzien van de Vredenburg werd Trijn na de sloop plaatselijk als heldin beschouwd. Zestig jaar na de sloop, in 1643, werd de legende voor het eerst op schrift in de openbaarheid gebracht (Buchelius heeft zijn geschriften nooit gepubliceerd) door Johan van Beverwijck. Van Beverwijck's ode aan de vrouw breidde Trijn's naam en faam voorzichtig uit buiten de stadsmuren.

Trijn van Leemput als culturele herinnering

Van Beverwijk baseerde zijn informatie over Trijn op het werk van, en zijn correspondentie met, Buchelius. In het derde deel van *Van den Uutnementheyt des Vrouwelicken Geslachts* werden de heldendaden van Trijn genoemd. Ze zou behalve de aanzet tot de sloop ook nog twee Spanjaarden die haar huis wilden plunderen van de trap gegooid en met een keukenmes bedreigd hebben.⁴⁸ Opmerkelijk genoeg schreef historicus, en tijdgenoot, Pieter Bor Christiaansz. met geen woord over Trijn van Leemput. Pieter Bor deed een uitgebreide studie naar de gebeurtenissen in de

⁴⁷ Citaat van Arnold Buchelius 22 juli 1590 in J.G. Riphagen, 'Een standbeeld van Trijn van Leemput' in *Jaarboek Oud-Utrecht 1977* (Utrecht) 91.

⁴⁸ Johan van Beverwijck, *Van de uutnementheyt des vrouwelicken geslachts* Deel 3 (Dordrecht 1643) 48-51.

Nederlanden in de periode van 1555 tot 1600 zonder over de rol van de vrouw in het algemeen of in het bijzonder te spreken. Zo liet hij niet alleen Trijn van Leemput onvermeld, maar ook Kenau Hasselaer.

In afbeeldingen werd Trijn van Leemput altijd strijdlustig afgebeeld en meestal met haar vaste *attributen* een houweel over haar schouder en een ragebol als vaandel. Één van haar bekendste beeltenissen is haar verschijning op het schilderij van J.C. Droochsloot uit 1646. Droochsloot schilderde de belegering van de Vredenburg. Pas later voegde de schilder Trijn van Leemput aan deze voorstelling toe, toen bleek dat een schilderij waarop de gevierde heldin stond afgebeeld meer geld op zou leveren.

Trijns ontwikkeling in de literatuur

Niet alleen in beeld maar ook in de poëzie en in de literatuur werden de heldendaden van Trijn bezongen. Het is Van Beverwijck die zijn stempel op de legende in de literatuur heeft gedrukt, de meeste bronnen verwijzen naar zijn werk. Van Beverwijck ging, zeker voor zijn tijd, wel erg ver in zijn waardering voor de vrouw. Hij pleitte voor deelname van vrouwen aan het openbare leven en haalde zich hiermee de kritiek van veel van zijn tijdgenoten op de hals.⁴⁹

In de achttiende eeuw werd Trijn weer op een hoger voetstuk geplaatst. In het wapenboek van Abraham Ferwerda in 1785 wordt het geslacht Van Dam behandeld. De familie Van Dam was met Trijn van Leemput verbonden doordat Pieter van Dam was getrouwd met Trijn's oudste dochter Digna. In dit wapenboek werd Catharina van Leemput omschreven als heldhaftige vrouw die 'het casteel Vredenburg met een ijzere hamer opgeslagen, manhaftig ingenomen, afgebroken en de Spanjaarts verjaagt heeft.'⁵⁰ De verhalen over Trijn zijn jarenlang door de familie Van Dam mondeling doorgegeven en versterkt door de uitgegeven en afgebeelde verhalen over hun heldhaftige (verre) familielied.

In de negentiende eeuw zette Trijn's roem zich voort, al bleef deze voornamelijk op Utrecht geconcentreerd. In 1819 schreef J. Immerzeel jr. een gedicht deels geïnspireerd door Van Beverwijck en deels zelf bedacht. '*Zie daar 't Kasteel! - waar is de vuist, Die nu den eersten klinkert gruijt? Die nu 't slopen durft beginnen? Wie anders, vrienden, zou het zijn, dan Hopman Leemputs dappre Trijn, De parel der heldinnen?*'⁵¹ Ook in de professionele geschiedschrijving kwam Trijn voor, de Utrechtse historicus Bolhuis noemde haar in zijn uitgebreide studie over de Vredenburg. In zijn verslag van de gebeurtenis gold Trijn, met haar blijk van dapperheid, als een voorbeeld voor de mannen die haar actie 'ijverig volgden'.⁵² Bolhuis' studie was invloedrijk onder andere historici die onderzoek deden naar de geschiedenis van de stad Utrecht.

⁴⁹ J.G. Riphaagen, 'Een standbeeld voor Trijn van Leemput' in *Jaarboek Oud-Utrecht 1977* (Utrecht 1977) 95.

⁵⁰ Verwijzing naar A. Ferwerda *Nederlandsch geslacht-, stam- en wapenboek* (Amsterdam 1785) in *Jaarboek Oud-Utrecht 1977*, 97.

⁵¹ J. Van Immerzeel Jr., 'Trijn van Leemput. Vaderlandsche anekdote uit de zestiende eeuw', *Nederlandsche Muzen-Almanak* (1820) 202-211. Zie ook bijlage IV.

⁵² J.H. van Bolhuis, 'Proeve eener geschiedenis van het Kasteel Vredenburg', *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistieken van Utrecht* (Utrecht 1838) 147.

De Tweede Wereldoorlog als breuk

In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog werden er ontelbare monumenten en herdenkingsdiensten opgericht. Pas jaren later werden er ook bevrijdingsmonumenten opgericht die minder zware thema's symboliseerde. In de jaren vijftig en zestig was er in Utrecht een actief bevrijdingscomité dat de stad ter gelegenheid van de 5-meiviering met enige regelmaat een beeld schonk. Pieter d'Hont ontwierp ter gelegenheid van het tienjarige jubileum van de vrijheid het beeldje van Trijn van Leemput. Het standbeeld werd aan de Utrechtse heldin gewijd omdat enkele historici dit zagen als een logische aanvulling op het monument dat gewijd was aan de bevrijding van de Fransen in 1813 en bij de gedenktekens voor het einde van de Duitse bezetting.⁵³ Het beeld van Trijn symboliseert het verzet van de vrouw en van de Utrechtse bevolking. Het standbeeld werd in 1955 geplaatst op de Bakkersbrug en op de sokkel van het beeld staat dezelfde tekst als op de geschilderde portretten uit de zeventiende eeuw: 'Dit is 't beeld van Leemputs vrouw, die moedig heeft gedaan, dat burger noch soldaat, in Utrecht heeft bestaan'. Het beeld werd in het jaar 1995 verplaatst naar de Zandbrug, in de buurt van haar oude woonhuis aan de Oudegracht.

Uiteindelijk kreeg ook de legende van Trijn van Leemput het moeilijk in de twintigste eeuw. Zowel de auteur van *Utrecht door de eeuwen heen*, de historicus J. Struick en de archivaris Riphaagen uitten in de jaren 1970 hun twijfels over de betrouwbaarheid en de houdbaarheid van de overlevering. Het verhaal werd afgedaan als traditie of als volksverhaal en de afbeeldingen van Trijn als fantasieportretten.⁵⁴ Maar in de publieksgeschiedenis en in de volksheerinnering is de positieve herinnering aan Trijn blijven voortbestaan. Tijdens carnaval wordt de stad Utrecht nog altijd omgedoopt tot 'Leemput'. En aan het einde van de twintigste eeuw, in 1988, verwerkte kinderboekenschrijfster Thea Beckman op een zeer nauwkeurige wijze de historische feiten van de Utrechtse geschiedenis en de legende van Trijn van Leemput in een kinderboek.

Utrecht's trots

De mythe van Trijn van Leemput heeft een vergelijkbare ontwikkeling doorgemaakt als de andere twee heldinnen. Vanuit de communicatieve fase is zij uitgegroeid tot een symbool voor de strijdbare burger ten tijde van de Nederlandse Opstand. Trijn van Leemput is identiteitsbepalend voor de Utrechtse collectieve herinnering.

⁵³ Gemeente Utrecht Culturele Zaken, *Beelden in de stad. Utrecht, 50 jaar kunst in de openbare ruimte* (Utrecht 1998) 12-13.

⁵⁴ Twintigste-eeuwse twijfel bij J.E.A.L. Struick in *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht 1971) 171, en bij J.G. Riphaagen in 'Een standbeeld voor Trijn van Leemput, 95-96.

Conclusie

De herinnering aan vrouwelijke heldinnen is in de geschiedenis erg dynamisch gebleken. Nederlandse heldinnen werden zowel geprezen als veroordeeld om hun strijdbare houding. De herinnering aan de werkelijke persoon en – gebeurtenis raakte in slechts enkele jaren ondergeschikt aan de mythevorming. Onder invloed van de heersende opvattingen en denkbeelden wordt een herinnering of een herinneringscultuur zowel bewust als onbewust ge(re)construeerd. In de culturele fase worden er vaak onbewust aanpassingen aan de mythe en aan de herinnering gemaakt. De tijdgeest maakt dat schrijvers en kunstenaars bepaalde zaken anders interpreteren of zich op een bepaalde wijze positioneren. Het bewust inzetten of manipuleren van een mythe vindt met name op politiek gebied plaats. Mythen worden ingezet om de natiegedachte en de groepsidentiteit te versterken,

Een vergelijkbare ontwikkeling

In het verloop van de drie herinneringsculturen is een zelfde tendens en conjunctuur vast te stellen. De mythen ontwikkelden zich in de zestiende eeuw vooral op lokaal niveau, en deze mondelinge of communicatieve fase duurde voort tot halverwege de zeventiende eeuw. Met name familieleden konden het mytheverloop positief beïnvloeden door vele portretten, attributen en verhalen over hun voorouder te verzamelen en in de openbaarheid te brengen. De mythevorming bevestigde niet alleen de moed van de desbetreffende heldin maar ook die van de stedelijke bewoners en het nut (en de opoffering) van de gevallen burgerlijke slachtoffers en de gestreden strijd.

In de loop van de zeventiende eeuw kregen de heldinnen een grotere rol toebedeeld in de literatuur en in de kunsten. In het culturele leven bestond het verlangen naar heldinnen die tot de verbeelding spraken en die het verleden eer aan deden. De mythen werden steeds rijker, en de heldinnen werden agressiever afgebeeld. Maar aan het aandikken van mythes kwam langzaamaan een einde in de achttiende en in de negentiende eeuw. In deze eeuwen ontstond er de behoefte aan herkenbare heldinnen, de vrouwen moesten passen in de traditionele rolverdeling en als goed voorbeeld voor de jeugd dienen. De mythische verhalen werden strakker en homogener. Met het opkomen van het natiebeseft werden mythen ook voor politieke doeleindes ingezet. De heldinnen kwamen in dienst te staan van het onderschrijven van de Nederlandse identiteit en de Nederlandse natie.

Tegen het einde van de negentiende en de twintigste eeuw kregen de Nederlandse heldinnen het moeilijk. Historici zetten een proces van ‘debunking’ in gang en maakte een einde aan de vanzelfsprekendheid en geloofwaardigheid van de mythen. Bovendien veroorzaakte de Tweede Wereldoorlog een existentiële crisis voor alle vaderlandse geschiedenis. Toch is bij alle drie de heldinnen een opleving in zowel de publieks- als in de professionele interesse te constateren. De publieke beleving van mythen geldt als de meest constante factor. De heldinnen zijn over het algemeen in de lokale culturen en collectieve herinnering verankerd. Toen de vrouwen in de negentiende eeuw niet meer als geschikte voorbeelden voor de jeugd werden ervaren werden zij omgevormd naar nieuwe behoeften en voorbeelden, die van de huisvrouw en moeder.

De mythe van Kenau is de enige die het tot nationaal erfgoed heeft geschopt. Kenau steekt met kop en schouders boven de rest uit, wat betreft de omvang van de communicatieve fase en bovenal van de culturele fase, die zich uitte in een eindeloze hoeveelheid romans, toneelstukken, portretten en naamsvermeldingen. Het feit dat

Haarlem de strijd verloren heeft doet in geen enkel opzicht afbreuk aan de roem van Kenau. Deze roem is het gevolg van Kenau's dubbele functie als icoon en als zinnebeeld. Het feit dat de uitdrukking 'een kenau' onderdeel is geworden van de Nederlandse taal draagt in grote mate bij aan haar bekendheid en maakt haar onafhankelijk van de geschiedenis. Historica Els Kloek concludeerde dat 'kenau' als het ware een soortnaam is geworden.

De maakbare herinnering

De ontwikkeling van de herinneringscultuur van een mythe kan veel aan het licht brengen over de veranderende tijdgeest, de bewuste of onbewuste omgang met het verleden en in hoeverre de mythe aanwezig is in de herinnering van een bevolkingsgroep. De ontwikkeling van de drie mythen uit de Opstand tonen aan dat een herinneringscultuur enerzijds de (onbewuste) afspiegeling van het historische ontwikkelingsproces op individueel, sociaal, cultureel en politiek gebied is. Anderzijds is het (bewust) reconstrueren en toe-eigenen van de geschiedenis van alle tijden. Op cruciale momenten in de geschiedenis zijn de mythen ingezet voor politieke doeleinden. Herinneringen aan het verleden zijn beïnvloedbaar en maakbaar.

Literatuur

- Anderson, B., *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 1991).
- Assmann, A., *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006).
- Assmann, A., 'Memory, individual en collective' in *The Oxford handbook of contextual political analysis*, red. Goodin, R.E., Tilly, C. (Oxford 2006).
- Bartlett, F.C., *Remembering: a study in experimental and social psychology* (Cambridge 1977).
- Beckman, T., *De val van de Vredenburg* (Rotterdam Lemniscaat, 1988).
- Beverwijck, van, J., *Van de Uutnementheyt des vrouwelicken geslachts 3* (Dordrecht 1643).
- Bolhuis, van, J.H., 'Proeve eener geschiedenis van het kasteel Vredenburg', *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistieken van Utrecht* (Utrecht 1838).
- Bruinvis, C.W., 'Catharina Rembrandts', *De Navorscher* 4 (1854) 20-21.
- Belien, H.M, Deursen, van A.Th., Setten, van G.J., red., *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995).
- Busken Huet, C., *Het land van Rembrand. Studien over de Noordnedelandsche Beschaving in de zeventiende eeuw. 2 delen in 1 band* (Haarlem Tjeenk Willem & Zoon, 1884).
- Cerutti, W.G.M., *Het stadhuis van Haarlem. Hart van de stad* (Haarlem 2001).
- Doel, van, W., *Plaatsen van Herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006).
- Dorsman, L.J., E. Jonker en K. Ribbens, *Het zoet en het zuur: geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000).
- Dunk, von der, H.W., *In het huis van de herinnering: een cultuur historische verkenning* (Amsterdam 2007).
- Ekama, C., *Beleg en verdediging van Haarlem in 1572 en 1573* (Haarlem 1872).
- Erll, A., Nunning, A., red., *Cultural memory studies* (Berlijn 2008).
- Foreest, van, N., *Kort verhaal van het beleg van Alkmaar. Een ooggetuigenverslag*. Ingeleid door H.F.K. van Nierop, hertaald door M. Joustra (Alkmaar: Regionaal Archief Alkmaar 2000).
- Gemeentelijke Archiefdienst, *Vredenburg gekraakt. Beleg en afbraak van een dwangburg (1576-1577)* (Utrecht 1977).

Gemeente Culturele Zaken, *Beelden in de stad. Utrecht, 50 jaar kunst in de openbare ruimte* (Utrecht 1998).

Graafhuis, A., *Utrecht. Stad mensen en momenten. Uit het verleden van een oude stad* (Utrecht 1963).

Hobsbawm, E., Ranger, T., red., *The invention of tradition* (Cambridge 1983).

Horst, D.R., *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand (1566-1584)* (Amsterdam 2000).

Huizinga, J., *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets* (Haarlem Tjeenk Willink & Zoon N.V. 1941).

Immerzeel Jr, van, J., 'Trijn van Leemput. Vaderlandsche anekdote uit de zestiende eeuw', *Nederlandsche Muzen-Almanak* (1820) 202-211.

Jonker, E., *Ordentelijke geschiedenis. Herinnering, ethiek en geschiedwetenschap. Oratie uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Grondslagen en Geschiedenis van de Geschiedbeoefening* (Universiteit Utrecht 26 mei 2008).

Kenau: beeld en werkelijkheid. Tentoonstellingscatalogus Frans Halsmuseum Haarlem (1973).

Kloek, E.M., *Kenau: de heldhaftige zakenvrouw uit Haarlem (1526-1588)* (Hilversum Verloren 2001).

Kloek, E.M., *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam Uitgeverij Balans, 2009).

Krabbendam Rz., J., *Catharina Rembrands, of het beleg van Alkmaar in 1573* (Amsterdam 1835) [roman].

Kurtz, G.H., *Kenu Symonsdochter van Haerlem* (Assen 1956).

Loosjes, A., *Kenau Hasselaar of de heldin van Haarlem: treurspel* (Haarlem 1808).

Lowenthal, D., *The Past is a Foreign Country* (Cambridge 1985).

Lowenthal, D., *The Heritage Crusade and the spoils of history* (Cambridge 1998).

MacMillan, M., *The uses and abuses of history* (Londen: Profile Books Ltd, 2009).

Meijer Drees, M., 'Kenau. De paradox van een strijdbare vrouw, in: N.C.F. van Sas red., *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam 1995) 42-56.

Meijer Drees, M. en Stronks, E., *Wat wonders, wat nieuws! De zeventiende eeuw in pamfletten* (Amsterdam – Polak & Van Gennep 2002).

- Oakeshott, M., *On history and other essays* (Oxford: Basil Blackwell, 1983).
- Peacock, M.M., 'Domesticity in the public Sphere', in *Saint Sinners, and Sisters. Gender and Northern Art in medieval and Early Modern Europe*, red. Carroll, J.L. en Stewart, A.G. (Ashgate 2003)
- Pollman, J., *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw*. Oratie van de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op het gebied van de Geschiedenis en Cultuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden aan de Universiteit Leiden (Universiteit Leiden vrijdag 27 juni 2008).
- Riphaagen, J.G., 'Een stadbeeld voor Trijn van Leemput', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1977) 85-112.
- Rivier, S., *De belegering en 't ontzet der stad Alkmaar. Treurspel in vijf bedrijven* (Alkmaar 1789).
- Romein, A., en J., *De lage landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk* (Amsterdam Em. Querido's uitgeverij 1973).
- Samuel, R., Tompson, p., red. *The myths we live by* (Londen: Routledge, 1990).
- Schoffer, L., Schulten, C.M., Wortel, Th.P.H., e.a., *Alkmaar ontzet 1573-1973* (Alkmaar 1973).
- Sinninghe, J.R.W., *Utrechtsch Sagenboek* (Zutphen Thieme & Cie, 1938).
- Struick, J.E.A.L., *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht 1971).
- Trijn: de opera. Een cort verhael* (Alkmaar 2004) [Libretto P. Thoes, muziek W. Boots].
- Vries, T. de, *Kenau* (Amsterdam 1945).
- Walch, J.L., *Vrouwen van formaat. Een galerij van vrouwen uit Nederlands verleden* (Amsterdam 1941).
- Winter, J., *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European cultural history* (Cambridge 1995).
- Winter, J., *Remembering War* (New Haven 2006).
- Witt, de F., *Haarlem's Heldenstrijd. In beeld en woord 1572-1573* (Den Haag 1943).

Bijlage I

Verskillende fasen Jan Assmann schematisch weergegeven

	Communicative Memory	Cultural Memory
Content	History in the frame of autobiographical memory, recent past	Mythical history, events in absolute past ('in illo tempore')
Forms	Informal traditions and genres of everyday communication	High degree of formation, ceremonial communication
Media	Living, embodied memory, communication in vernacular language	Mediated in texts, icons, dances, rituals and performances of various kinds; 'classical' or otherwise formalized language(s)
Time Structure	80-100 years, a moving horizon of 3-4 interacting generations	Absolute past, mythical primordial time, '3000 years'
Participation Structure	Diffuse	Specialized carriers of memory, hierarchically structured

Bijlage II

Duits geuzenlied uit 1573

Men sach Haerlem bestormen
Met macht vielen de Spaengiaerts an
Daer laghen so veel int velt ghestorven,
Viermael sijnse gheslaehen daer van
Want de vrouwen quamen soo stoutelick an,
Met steenen, peckreepen, vier [vuur' ende vlam,
Wierpense de Spaingiaerts van de mueren
Sy kreten als leelike dieren

...

Sestien Vaendel knechten ghetrouwen
Sijn te Haerlem binnen ghewent
En twee Vaendels ghemonsterde Vrouwen
Hebben so menighen Spaengiaert gheschent,
Int stormen doen zy grooten ghewelt
En draghen dat Vendlijn als een Heldt,
Soo lustelick in haer handen
Duc dale [Alva] tot sijnder schanden.

Bijlage III

Gedicht voor vrouwenkiesrecht van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht

Dit 's Kenau, die in vroeger tijd
Op Haarlem's wallen trok ten strijd,
Voor Neerlands burgers te bevechten
Hun vrije denk- en sprekensrechten.

De vrouw strijdt hier in dezen tijd
Opnieuw een moeielijken strijd,
Voor Neerlands vrouwen te bevechten
Haar volle burgeressen-rechten.

Bijlage IV

‘Trijn van Leemput’ door Johannes Immerzeel, junior (1819)

[...]

Genoeg! Sprak Trijn: gij, Heeren! Zijt
De klus, naar ‘k zie, dan deerlijk kwijt:
Gij slijt den tijd met kallen.
Steekt gij geen handen uit de mouw,
Verneem, Heer Schepen! Dat uw vrouw
’t Kasteel dan zal doen vallen.

[...]

Een vrouwendrom komt op de been
En wemelt door de straten heen,
Gewapend met houweelen,
Met spade en pook, met schop en riek,
Met kouvoet, dommekracht en piek
En dikke bezemstelen

’t Stroomt all’ naar ’t afgesproken plein;
Daar stellen nu zich klein bij klein
En grooten zich bij grooten.
De wapens rammlen op den grond,
Maar luider rammelt aller mond
Door vlugge allegro-noten.

Maar Trijn stapt aan, ten strijd gegord,
En voert een’ raagbol, met een schort
Versierd aan ’t bovenende.
De stok steunt op haar’ achterbren buik.
Zij komt, en schaart, naar krijgsgebruik,
Haar dikgerokte bende.

Zij stelt aan ’t hoofd zich van den drom,
En zwaait den raagbol driemaal om
Met haar reuzinnenhanden
Zij spreekt een kort, maar harig woord,
Dat ieder die haar basstem hoort,
Naar roem doet watertanden.

[...]

Maar onder al ’t verward geluid;
Marcheert Katrijn bedaard vooruit
En zwenkt naar Vreeburg henen;
Doch menig vrouwschap uit den hoop
Sluipst weg, en kiest voor de eer den loop,
Of waggelt op de beenen.

Zie daar 't Kasteel! - waar is de vuist,
Die nu den eersten klinkert gruiſt?
Die nu 't slopen durft beginnen?
Wie anders, vrienden, zou het zijn,
Dan Hopman Leemputſ dappre Trijn,
De parel der heldinnen?

Zij blaakt van heilig vrijheidsvuur,
En plant een' beitel op den muur,
En beukt er hamerslagen
Met ijzren vuistkracht boven op;
En ſtuift haar 't ſteengruis op den kop,
Zij weet van geen verſlagen.

geheel de ſtad gewaagt er van:
Wat loopen, of maar kruipen kan,
Stroomt naar het ſchouwſpel henen;
En jong en oud, en man en vrouw
Steekt nu de handen uit de mouw,
Om wakker hulp te leenen.

Een hagelbui van klinkerſteen
Vliegt razend door de ramen heen;
De deuren ſplijten open;
Men dringt naar binnen; breekt en gruiſt,
Wat breekbaar is voor voet of vuist,
Zoo lang er valt te slopen.

[...]